

ความเป็นมาของการศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นในประเทศไทย: * การปรับตัวและจุดเปลี่ยนที่มีนัยสำคัญ

อมฤต ทมวาททอง

หลักสูตรปรัชญาดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่น
คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร

สุพิชชา โทวีวิชัย

คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร

อรศิริ ปาณินท์

คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

บทคัดย่อ

บทความนี้มุ่งหมายเพื่ออธิบาย ความเป็นมาของแนวทางการศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นในประเทศไทย ผ่านกลุ่มงานวิชาการต่าง ๆ ที่เผยแพร่ พ.ศ.2482 (ค.ศ.1939)-2549 (ค.ศ.2006) เพื่อแสดงถึงสถานภาพความรู้ และ ทักษะที่มีต่อองค์ความรู้ด้านสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นในประเทศไทย ตลอดจนเพื่อเทียบเคียงกับบริบทสากล ในที่นี้ จึงจำแนกพัฒนาการออกเป็น 3 ระยะคือ 1.จุดเริ่มต้น: การสำรวจและสังมองค์ความรู้ 2.การต่อยอดองค์ความรู้ สู่การพัฒนา โดยเปรียบเทียบกับสากลและการกำเนิดคำ “สถาปัตยกรรมพื้นถิ่น” 3.การขยายผลแนวทางการศึกษา ด้วยการศึกษข้ามศาสตร์และศึกษาเปรียบเทียบกับนอกประเทศ

หลังจากมีการศึกษาเปรียบเทียบกับบริบทสากล ทำให้มีการปรับตัวจากช่วงเริ่มต้นที่เคยมุ่งศึกษาตัวอาคาร เป็นหลัก ไปสู่การศึกษาสภาพแวดล้อมโดยรอบและมีความเป็นสหวิทยาการเพิ่มขึ้น โดยศึกษาร่วมกับศาสตร์ต่าง ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ด้านมานุษยวิทยา อีกทั้งพบจุดเปลี่ยนสำคัญทางการศึกษา โดยแนวทาง “นิเวศวัฒนธรรม” ทั้งนี้ การศึกษาที่ผ่านยืนยันถึงความให้ความสนใจกับสถาปัตยกรรมและเรื่องราวของสามัญชนคนธรรมดา ในอนาคตการ ศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นกับสภาพการเปลี่ยนแปลงของโลกในปัจจุบันที่เผชิญประเด็นการศึกษาที่หลากหลายมากขึ้นทำให้การค้นหาแนวทางการศึกษาและการนำไปสู่ความเป็นหลักการและทฤษฎีนั้นมีความต้องการทบทวน วิพากษ์ อย่างครอบคลุมในส่วนของผู้ศึกษาและเกี่ยวข้องต่อไป

คำสำคัญ: สถาปัตยกรรมพื้นถิ่น

* บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาระดับดุษฎีนิพนธ์ สถาปัตยกรรมพื้นถิ่น คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร “สิ่งแวดล้อมสรรค์สร้างพื้นถิ่นในวัฒนธรรมเกลืออีสาน”

Chronology of Vernacular Architecture Study in Thailand: a Significant Movement

Amarit Muadthong

Doctor of Philosophy Program in Vernacular Architecture
Faculty of Architecture, Silpakorn University

Supitcha Tovivich

Faculty of Architecture, Silpakorn University

Ornsiri Panin

Faculty of Architecture, Kasetsart University

Abstract

This article aims at explaining the chronology of vernacular architecture study in Thailand through academic studies during 1939-2006 in order to signify the status of the knowledge and attitudes towards bodies of knowledge in Thailand and to compare with the international contexts. There are three categories of periodical development which are 1.) the beginning: exploration and collection of bodies of knowledge; 2.) further studies to development by comparing with international contexts and the derivation of “*vernacular architecture*”; and 3.) guidelines for further studies.

When the studies were compared under international contexts, the adaptation was figured out, from only structural construction to its surroundings, along with interdisciplinary approaches, especially in terms of anthropology. There were also important aspects to be focused on. In other words, cultural landscapes, comprising ordinary ways of life and the architecture, were more focused. For further studies in the future, aspects about vernacular architecture need to relate to issues which vary through the changing world. In addition, theories, principles, and guidelines need to be revised with critical discourse analyses to cover all related aspects.

Key Words: Vernacular Architecture

1. เกริ่นนำ

“สถาปัตยกรรมพื้นถิ่น” มีความหมายเมื่อครั้งแรกเริ่มว่า เป็นอาคารที่สร้างโดยชาวบ้านในแต่ละพื้นที่ สร้างตามลักษณะดินฟ้าอากาศ ที่สอดคล้องกับความเป็นอยู่ของกลุ่มชนนั้น ๆ สถานะของอาคารที่สร้างโดยชาวบ้านยังไม่เป็นที่ยอมรับในระยะแรกๆ อาคารที่มีคุณค่าที่นับว่าเป็นสถาปัตยกรรมนั้นต้องออกแบบโดยสถาปนิก (Oliver, 1969:10-12) จนกระทั่งถึงช่วงหลังสมัยใหม่ (Post-Modern) สถาปัตยกรรมพื้นถิ่นจึงถูกหยิบยกขึ้นมาเป็นที่รู้จักในวงกว้าง

ในส่วนของประเทศไทยกว่า36ปีที่วงการศึกษาการไทยผนวกเอาแนวทางการศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นในบริบทสากลใช้ในการเรียนการสอน และนำมาประยุกต์ใช้ในงานวิชาการอย่างต่อเนื่อง จากการทบทวนสถานภาพผลงานทางวิชาการสถาปัตยกรรมและสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นในประเทศไทยเบื้องต้นจากการศึกษาของวิมลสิทธิ์ และคณะ (2536) อรศิริ และคณะ (2545) ธนิศร์ และนพดล (2557) โดยทำให้เห็นภาพสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นเกี่ยวข้องกับ ศาสนาการ บ้านพักอาศัย สภาพแวดล้อมและชาติพันธุ์ โดยพบว่าการศึกษาดังกล่าวยังไม่ได้กล่าวถึงประเด็นลำดับเวลา พัฒนาการและจุดเปลี่ยนสำคัญในการศึกษา ดังนั้นในบทความนี้ต้องการทบทวนและชี้ประเด็นจุดเปลี่ยนสำคัญในการศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นในประเทศไทยโดยเทียบเคียงกับบริบทสากล โดยใช้กรอบช่วงเวลาจากพ.ศ. 2482 ถึง พ.ศ.2549 เนื่องจากเป็นจุดเริ่มต้นการตั้งสถาบันการศึกษาสถาปัตยกรรมในประเทศไทย เพื่อเชื่อมโยงความสัมพันธ์ก่อนจะคลี่คลายมาเป็นสถาปัตยกรรมพื้นถิ่น จนกระทั่งถึงจุดเปลี่ยนสำคัญที่ศึกษาข้ามศาสตร์ใน “แนวทางนิเวศวัฒนธรรม” และเปิดหลักสูตรศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่น โดยศึกษาทบทวนจากเอกสารทางวิชาการและการสัมภาษณ์นักวิชาการที่เกี่ยวข้องเพื่อทบทวนและสรุปประเด็นที่แสดงนัยสำคัญต่าง ๆต่อไป

2. แนวคิดเกี่ยวกับสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นในบริบทสากล

ช่วงหลังสมัยใหม่หรือโพสโมเดิร์น ตั้งแต่ประมาณกลางศตวรรษที่ 20-สิ้นศตวรรษที่ 20 ภายหลังจากโลกเผชิญสภาวะสงครามโลกและเศรษฐกิจถดถอยในปี ค.ศ.1945

“สิ่งแรกที่รู้สึกได้เมื่อมองดูทฤษฎีในช่วงนี้คือ ความหลากหลายจากเดิมที่ทฤษฎีเคยมุ่งที่ตัวสถาปัตยกรรมเป็นหลักก็กลับแตกเป็นประเด็นที่เชื่อมโยงกับศาสตร์อื่นๆมากมาย เช่น ปรัชญาและภาษาศาสตร์ เป็นต้น” (Tewakul Taweepransiporn, 2014:34)

ช่วงเวลานี้เอง สถาปัตยกรรมพื้นถิ่นเป็นที่รู้จักในวงกว้างและถูกกล่าวถึงแก่ชาวโลกอย่างเป็นทางการ ในการจัดนิทรรศการภาพถ่ายชื่อว่า “Architecture Without Architects” ในปี ค.ศ.1964 โดย Bernard Rudofskyในงานได้จัดแสดงนิทรรศการภาพถ่ายอาคารของชาวบ้านในภูมิภาคต่างๆของโลกจากเหตุที่ว่า “ประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมมักจะกล่าวในส่วนของโลกตะวันตกและเลือกที่จะหยิบยกมาอธิบาย โดยละเลยงานออกแบบตามท้องถิ่นต่าง ๆ นิทรรศการครั้งนี้พยายามที่จะตีแผ่ให้เห็นถึงความงามของอาคารที่มีลักษณะเฉพาะตัวและยังมิได้จัดอยู่ในสารบบในวงสถาปัตยกรรม (Non-pedigreed Architecture)” (Rudofsky, 1964) ภายหลังจากการจัดนิทรรศการนี้ ทำให้มีการขยายผลทางวิชาการด้านสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นต่อมา

ในปี ค.ศ.1990 Amos Rapoport ต่อยอดและเสนอแนวทางสถาปัตยกรรมในประเด็นมนุษย์กับสิ่งแวดล้อมที่ถูกกลืนแยกส่วนในวงการวิชาการและการออกแบบทางสถาปัตยกรรมที่ผ่านมา ได้เสนอแนวทาง “สภาพแวดล้อมสรรค์สร้าง (Built Environment)” ที่นำศาสตร์ต่างๆ มาผสมผสานกันทั้ง มานุษยวิทยา ภูมิศาสตร์ โบราณคดีและคติชน เพื่อจะอธิบายการสื่อความหมายสภาพแวดล้อมแบบเป็นองค์รวม (Rapoport, 1990: 10) ถัดมาในปี ค.ศ.1999 ICOMOS หน่วยงานด้านอนุรักษ์นานาชาติ ได้เพิ่มกฎบัตรเกี่ยวกับ “มรดกวัฒนธรรมพื้นถิ่น (Charter on The Built Vernacular Heritage)” ที่ขยายผลครอบคลุม “สถาปัตยกรรมพื้นถิ่น สภาพแวดล้อมธรรมชาติ ระบบนิเวศน์ และวัฒนธรรมชุมชน” จากที่ไม่ได้กล่าวถึงมาก่อนหน้านั้น (Panin, 2006: 64) ช่วงเวลาดังกล่าวมีประเด็นเรื่องการเคลื่อนย้ายของคนชนบทเข้าสู่เมืองใหญ่ ทำให้ Hayward (1981) ได้เสนอแนวทางการศึกษา “สถาปัตยกรรมพื้นถิ่นในเมือง (Urban Vernacular Architecture)” โดยศึกษารูปแบบสถาปัตยกรรมของชนชั้นแรงงานที่อพยพมาจากชนบท ที่ออกแบบที่อยู่อาศัยมีลูกผสมกับวัฒนธรรมเมือง ในงานศึกษา Urban Vernacular Architecture in Nineteenth-Century, (Baltimore)

เหตุการณ์สำคัญในแวดวงวิชาการสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นโลกเกิดขึ้นในปี ค.ศ.1997 เมื่อ Paul Oliver ได้รวบรวมและเรียบเรียง จัดทำสารานุกรมสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นโลกซึ่งมีเนื้อหาของทฤษฎีและหลักการในวัฒนธรรมการอยู่อาศัย โดยสารานุกรมเล่มนี้แสดงตัวตนของสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นหรืออาคารของชาวบ้านที่ถูกกลืนในวงวิชาการและสร้างแนวทางสู่การศึกษาวิจัยในอนาคต โดยได้จำแนกแนวทางประเด็นการศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นในประเด็นหลัก 9 แนวทาง ได้แก่ 1. แนวทางและแนวคิด (Approach and Concept) เป็นการทียบกรวบรวมจากงานวิจัยในอดีตที่ผ่านมา โดยมีได้เป็นข้อสรุปตายตัวหมดจด และเปิดโอกาสให้แนวทางอื่นเข้ามาเติมเต็มได้ตลอด โดยมีแนวทางและแนวคิดนักร้อง 20 แนวทางกว้างๆ 2. คุณลักษณะทางวัฒนธรรม และคุณลักษณะทั่วไป (Cultural Traits and Attributes) โดยรองรับปรากฏการณ์ทางสังคมเศรษฐกิจที่ส่งผลต่อตัวอาคาร โดยกล่าวถึงความสัมพันธ์ของสายตระกูล กิจกรรมทางเศรษฐกิจ ความเชื่อทางศาสนาและประเพณี โดยเน้นลักษณะที่เป็นนามธรรมและให้ความหมายจากการสังเกตปรากฏการณ์ โดยใช้หลักคิดแบบนักวิชาการและแบบชาวบ้านเข้าร่วมศึกษาผสมผสานกัน โดยมีแนวทาง 20 แนวทาง 3. สภาพแวดล้อม (Environment) 6 แนวทาง ที่เป็นเรื่องพื้นฐานและสำคัญในการศึกษาเชิงพื้นที่ และสถาปัตยกรรม 4. วัสดุและทรัพยากรในการก่อสร้าง (Materials and Building Resources) ว่าด้วยเรื่องการสร้างที่อยู่อาศัยทั้งแบบปักหลักไม่เคลื่อนย้ายและพวกเร่ร่อน ที่คำนึงถึงวัสดุการก่อสร้าง แหล่งทรัพยากรและระบบการผลิตกับภาระขนส่ง 5. ผลผลิต (Production) ว่าด้วยเรื่องความให้ความสำคัญในรายละเอียดของการก่อสร้างอาคารที่สัมพันธ์เรื่องน้ำหนักและโครงสร้างของวัสดุอาคาร ที่เกี่ยวข้องกับ การออกแบบเครื่องเรือน 6. การบริการ (Services) เป็นประเด็นสำคัญในเรื่องของการใช้สอยในพื้นที่ กิจกรรม การใช้พลังงานต่างๆในชีวิตประจำวัน 7. สัญลักษณ์และการประดับตกแต่ง (Symbolism and Decoration) อาคารที่สมบูรณ์นอกจากการใช้สอยจะต้องคำนึงถึงส่วนประดับตกแต่งที่เป็นสัญลักษณ์ในการสื่อสาร เกี่ยวข้องกับความเชื่อ ศาสนาและบรรพบุรุษ 8.การจัดกลุ่มหมวดหมู่ (Typologies) เพื่อความสะดวกในการศึกษาโดยการจำแนกให้เห็นคุณลักษณะของสถาปัตยกรรมพื้นถิ่น

ที่รับรู้ได้ชัดเจน อาทิเช่น การจำแนกด้วยรูปด้าน (Typology of Elevation) การจำแนกด้วยรูปทรง (Typology of Forums) 9. การใช้สอย และหน้าที่ (Uses and Functions) เป็นเรื่องของประโยชน์ใช้สอยอีกทั้งแสดงลักษณะทางสังคมที่สื่อถึงศักดิ์และสถานภาพ (Authority and States)

3. สูสหัสวรรษใหม่-สู่ทฤษฎีสถาปัตยกรรมองค์รวม (ตั้งแต่ศตวรรษที่ 21ถึงปัจจุบัน)

สังคมโลกเข้าสู่ช่วงเวลาแห่งสหัสวรรษใหม่ สืบเนื่องจากการพัฒนาอุตสาหกรรมที่มีการขยายตัว อีกทั้งการเพิ่มจำนวนประชากรโลก ระบบการสื่อสารที่รวดเร็วผ่าน วิทยุ โทรทัศน์และอินเทอร์เน็ต ในวงการวิชาการสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นอังกฤษได้จัดงานประชุมและแลกเปลี่ยนเพื่อหาทิศทางของการศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่น Vernacular Architecture in the Twenty-First Century ในปี ค.ศ.2006 โดยมีข้อเสนอเรียกร้องให้เกิดแนวทางการศึกษาและข้อถกเถียงใหม่ๆ ที่คำนึงถึงภาพรวมแบบ “สภาพแวดล้อมสรรค์สร้าง” อีกทั้งควรมีความเป็นนักเคลื่อนไหว (Activist-orientation) ในการขับเคลื่อนแก้ปัญหาต่างๆ ในการยกระดับชีวิตผู้คนให้ดีขึ้น (Alsayyad, 2006) และควรทำงานวิจัยร่วมกันแบบสหสาขาวิชา (Multi-Disciplinary) ร่วมกับผู้อื่น อาทิเช่น มานุษยวิทยา (Anthropology) การอนุรักษ์ (Conservation) ภูมิศาสตร์ (Geography) นิเวศวิทยา (Ecology) (Oliver, 2006: 268) อีกทั้งการศึกษาค้นคว้าหลุดออกจาก “ความโรแมนติก” ที่ว่าด้วยความหลงใหลใคร่ปลื้ม จนมองข้ามความจริงด้านอื่น ทำอยู่ในวิงวนของการศึกษาในแบบที่ผ่านได้แก่ การจดบันทึก รูปร่าง รูปทรงอาคาร ทั้งนี้ เพื่อก้าวข้ามไปสู่ความเป็นหลักการทางทฤษฎีโดยมีความเป็นระบบกลไกที่ชัดเจน (Rapoport, 2006:182)

4. พัฒนาการแนวทางการศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นในประเทศไทย

จากการวิเคราะห์ตามลำดับเวลาการศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นในประเทศไทยพบความสัมพันธ์จากหลักสูตรการเรียนการสอนและเอกสารทางวิชาการที่หลากหลายนำไปสู่คำอธิบายเป็น 3 ช่วงเวลาสำคัญที่สัมพันธ์กัน แบ่งออกเป็น 1.จุดเริ่มต้น :การสำรวจและสังขมองค์ความรู้ 2.การต่อยอดองค์ความรู้สู่การพัฒนา โดยการเปรียบเทียบกับบริบทสากลและการกำเนิดคำ “สถาปัตยกรรมพื้นถิ่น” และ 3. การขยายผลแนวทางการศึกษาด้วยการศึกษาข้ามศาสตร์และศึกษาเปรียบเทียบกับต่างประเทศ

1.จุดเริ่มต้น ในช่วงแรกเริ่มของหลักสูตรการเรียนการสอนสถาปัตยกรรมของประเทศไทย เป็นวิชามุ่งเน้นศึกษาเพื่อปฏิบัติวิชาชีพสถาปัตยกรรม โดยประกอบด้วยรายวิชาต่างๆ และหนึ่งในนั้นคือ วิชาประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมไทยและสถาปัตยกรรมไทยที่มีเนื้อหาศึกษาความเป็นมา และรูปแบบของสถาปัตยกรรมวัด วัง และบ้านพักอาศัยใน 4 ภาคของประเทศไทย รวมถึงที่อาศัยอันอยู่ห่างไกล โดย ณ ขณะนั้นยังไม่มีการใช้คำว่า “สถาปัตยกรรมพื้นถิ่น” ดังในปัจจุบัน หากใครศึกษาเรือนพักอาศัยหรืออาคารทางศาสนาของชาวบ้านหรือตามพื้นที่ชนบท ผู้ศึกษามักระบุชื่ออาคารที่จะศึกษา เช่น เรือนลานนาไทย เรือนไทยภาคกลาง เป็นต้น เป็นการศึกษาแบบอาคารในมิติประวัติศาสตร์ คติการการออกแบบทางกายภาพของสถาปัตยกรรม หากพิจารณาด้วยประเด็นเนื้อหาพบว่า วิชาประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมไทยและสถาปัตยกรรมไทยเป็นจุดเริ่มต้นก่อนจะมีการสร้างแนวทางของ

สถาปัตยกรรมพื้นถิ่นดังที่จะกล่าวต่อไป

2. การต่อยอดองค์ความรู้สู่การพัฒนา ในประเทศไทยภายหลังจากที่มีการตั้งสถาบันการศึกษาทางสถาปัตยกรรม มีกลุ่มนักวิชาการ ได้แก่ อนุวิทย์ เจริญศุกกุล, ฤทัย ใจจงรัก, วิโรฒ ศรีสุโร, นิจ วิทยุธีระนันท์ เข้าร่วมประชุม Indigenous Art and Architecture ณ กรุงกัวลาลัมเปอร์ มาเลเซีย ที่ว่าด้วยศิลปะและสถาปัตยกรรมของชาวบ้านโดยทั่วไปที่แสดงออกตามท้องถิ่นต่างๆ สำหรับประเทศไทย ในขณะนั้น ยังไม่มีการใช้คำว่า “สถาปัตยกรรมพื้นถิ่น” จนกระทั่ง วิวัฒน์ เตมียพันธ์ ได้เทียบความหมาย “Vernacular Architecture” โดยแยกคำ “vernacular” ที่หมายถึง พื้นเมือง พื้นบ้าน เทียบกับ “คติพื้นถิ่นและชีวิตพื้นถิ่น (Folklore and Folk Life)” จากบทความ “ศิลปะหัตถกรรมพื้นถิ่น” โดยวรรณ วิบูลย์สวัสดิ์ แอนเดอร์สัน ว่าด้วยเรื่องราวของ “พื้นถิ่น” ที่รู้จักกันดีในกลุ่มชนถิ่นนั้นและมีความหมายกว้างกว่า “พื้นบ้าน” ที่ชวนให้นึกถึงแต่ใน “ชนบท” โดยกินความหมายรวมถึง ชาวกรุง ชาวเมืองด้วย (Wiboonsawad Handerson, 1977:5-6) วิวัฒน์ (2559) มีความเห็นว่า สถาปัตยกรรมพื้นถิ่นโดยมีความหมายสอดคล้องกับ Vernacular Architecture ตามการให้ความหมายของ Paul Oliver ในค.ศ.1976 จากนั้นจึงเริ่มใช้คำว่า “สถาปัตยกรรมพื้นถิ่น” ในสถาบันการศึกษาด้านสถาปัตยกรรมในประเทศไทย โดยในช่วงแรกเริ่มนั้นใช้คำว่า “สถาปัตยกรรมไทยพื้นถิ่น” ปรากฏในหนังสือจัดพิมพ์เนื่องในวาระฉลองกรุงรัตนโกสินทร์ครบ 200 ปี พ.ศ.2525 โดยคณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ สถาบันเทคโนโลยีพระจอมเกล้า เจ้าคุณทหารลาดกระบัง เป็นจุดเริ่มต้นที่ชี้ให้เห็นคุณค่างานออกแบบของชาวบ้านที่มีอยู่มากมาย ในช่วงแรกเริ่มนั้นมีเนื้อหาศึกษาเกี่ยวกับวัดและบ้านเรือนพักอาศัย 4 ภาคในประเทศไทย ความชัดเจนของแนวทางการศึกษาเกิดขึ้นเมื่อ พ.ศ.2529 วิวัฒน์ เตมียพันธ์ ได้จัดทำเอกสารในการอบรม “แนวทางศึกษาและวิจัยทางศิลปกรรมไทย” โดยได้แปลและเรียบเรียงเรื่องสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นของ Bernad Rudolfsky และ Paul Oliver เป็นการทำให้ “สถาปัตยกรรมพื้นถิ่น” เข้าสู่ความเป็นวิชาการอย่างชัดเจน โดยกล่าวถึงความหมาย คำจำกัดความ และคุณค่าของสถาปัตยกรรมพื้นถิ่น

การศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นมีมาอย่างต่อเนื่องโดยสถาบันการศึกษาด้านสถาปัตยกรรม ได้แก่ สถาบันเทคโนโลยีเจ้าคุณทหารลาดกระบัง มหาวิทยาลัยศิลปากร และสถาบันการศึกษาต่างๆ ตามภูมิภาคในช่วงเวลาถัดมา อีกทั้งยังพบว่าในช่วงเวลานั้นนักวิชาการใช้การจำแนกการศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นตามภูมิศาสตร์ที่เป็นภาคตามเขตการปกครอง อาทิเช่น สถาปัตยกรรมภาคใต้ เรือนไทยภาคเหนือ อีกทั้งเริ่มมีการใช้ชาติพันธุ์เป็นตัวนำไปสู่การศึกษาสถาปัตยกรรม เช่น เรือนชาวเขา เรือนไตลื้อสิบสองปันนา เป็นต้น

3. การขยายผลแนวทางการศึกษา ภายหลังจากการเทียบความหมายสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นกับแนวทางสากล ได้มีการจัดประชุมวิชาการ “ความหลากหลายของเรือนพื้นถิ่นไทย” ที่คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากรในปีพ.ศ.2543 ที่รวบรวมงานวิชาการเกี่ยวกับสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นทุกภูมิภาคในประเทศไทยของนักวิชาการที่หลากหลายสถาบัน ในครั้งนี้ได้จัดทำเอกสารประกอบการประชุม โดยมีบทความพิเศษที่เชื่อมโยงไปยังสาขามานุษยวิทยาเรื่อง “ท้องถิ่นวัฒนา” โดยศรีศักร วัลลิโภดม ที่กล่าวถึงคุณค่าความสำคัญวัฒนธรรมท้องถิ่นที่เป็นของชาวบ้านและ

คนส่วนใหญ่ในสังคม นับได้ว่าเป็นการบูรณาการระหว่างสาขามานุษยวิทยากับสถาปัตยกรรมอย่างเป็นทางการ

ความชัดเจนในแนวทางการศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นเกิดขึ้นในปี พ.ศ.2546 คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร เปิดหลักสูตรมหาบัณฑิตศิลปศาสตร สาขาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นในแนวทาง “นิเวศวัฒนธรรมที่สัมพันธ์กับสถาปัตยกรรมพื้นถิ่น” โดยยอร์ค หนึ่งในผู้รับผิดชอบหลักสูตรให้ความเห็นว่า

“นับตั้งแต่ให้ความสนใจสถาปัตยกรรมประเภทที่อยู่อาศัย บ้านเรือนของผู้คนที่นอกเหนือจากศาสนสถาน วัด โบสถ์ เจดีย์ ฯลฯ ในช่วงแรกนั้นการศึกษาให้ความสำคัญกับตัวสถาปัตยกรรมเป็นหลัก และมองสภาพแวดล้อมภายนอกเป็นตัวรอง ในช่วงพ.ศ.2542 ได้ศึกษาแนวคิด “นิเวศวัฒนธรรม (Cultural Ecology)” ทำให้เราเห็นทะเลสาบรุปรังในแง่ความสัมพันธ์ของสภาพแวดล้อมกับวิถีชีวิตของผู้คนที่เกี่ยวข้องและอธิบายสถาปัตยกรรมพื้นถิ่น โดยแสดงให้เห็นความชัดเจนของแนวทางการศึกษาและวิธีวิทยาในการใช้กระบวนการทางมานุษยวิทยาศึกษาการปรับตัวของคนในสภาพแวดล้อมที่สัมพันธ์กับสถาปัตยกรรม และให้ความเห็นเพิ่มเติมว่า “การศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นในกลุ่มนักวิชาการช่วงระยะหลังได้มีการออกไปศึกษาเปรียบเทียบกับกลุ่มวัฒนธรรมในประเทศเพื่อนบ้านหรือในแหล่งที่มีประวัติศาสตร์เกี่ยวเนื่องกัน ได้แก่ เชียงตุง มาเลเซีย ลีบอง บันนา สปป. ลาว กัมพูชา และอินเดีย โดยเริ่มมีการใช้กรอบการศึกษาแบบสหวิทยาการ เชื่อมโยงด้านมานุษยวิทยา โดยสนใจสถาปัตยกรรมในกลุ่มชาติพันธุ์ทำให้เกิดข้อค้นพบทางวิชาการที่ขยายผลความรู้ต่อไป”

นอกจากการศึกษาเปรียบเทียบกรณีศึกษาในชนบทที่ห่างไกลแล้ว ยังมีนักวิชาการส่วนหนึ่งศึกษาเรื่องที่อยู่อาศัยในเมืองได้แก่ “สลัม” หรือ “ชุมชนแออัด” อคิน รพีพัฒน์ ได้เสนอว่าสลัมเปรียบกับเป็นหมู่บ้านชนบทในเมือง (Rabibhadada, 1999:311-314) จากปรากฏการณ์นี้ทำให้เกิดกลุ่มสถาปนิกที่ทำงานด้านที่อยู่อาศัยในเมือง ได้แก่ ปฐมา หรุ่นรักวิทย์, ชวณัฐ ล้วนเซ่ง เช่นเดียวกับกับงานศึกษาของสุพิชชา ไทวิวิชญ์ เกี่ยวกับที่อยู่อาศัยผู้มีรายได้น้อยในเมืองพบว่าชาวบ้านมีภูมิปัญญาในการใช้วัสดุเหลือใช้ สอดคล้องกับการอยู่อาศัยและก่อสร้างกันเองภายในชุมชน (Tovovich, 2000) ปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นมีความสอดคล้องกับคุณลักษณะของสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นเมือง (Urban Vernacular) ที่กล่าวถึงการปรับตัวของคนชนบทในเมือง จากภาพรวมดังกล่าวทำให้เห็นว่าแนวทางการทำงานของนักวิชาการด้านนี้มักใช้กระบวนการศึกษาลงมือปฏิบัตินำไปสู่การออกแบบและแก้ปัญหา

การศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นขยายผลขึ้นเมื่อกลุ่มนักวิชาการไทยได้จบการศึกษา จาก School of Architecture, Oxford Brookes University ซึ่งเป็นสถาบันการศึกษาด้านสถาปัตยกรรมพื้นถิ่น โดยบางส่วนทางความเห็นนั้นเสนอว่าการศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นของประเทศไทยในอนาคตควรมองประเด็นที่ผสมผสานในหลายสาขาวิชา เช่น ด้านสภาพแวดล้อม วิถีชีวิต ความคิด ความเชื่อของผู้สร้างและผู้อยู่อาศัยเข้าด้วยกันและควรทำการวิจัยควบคู่ไปกับการปฏิบัติวิชาชีพ โดยเท่าทันต่อการเปลี่ยนแปลงของกระแสโลก (Oranratmanee, 2009:63-64)

ตารางแสดงเหตุการณ์สำคัญทางวิชาการสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นของประเทศไทย

<p>2550(2007) สด.เกษตร ,เปิด ป.เอก สภาพแวดล้อมสรรค์สร้าง</p> <p>2549(2006) ประชุมวิชาการ VA in 21 century,อังกฤษ</p> <p>2546(2003) สด.ศิลปากร ,ป.โท สด.พื้นถิ่น แนวทาง “นิเวศวัฒนธรรม”</p> <p>2543(2000) สด.ศิลปากร ประชุมวิชาการ ความหลากหลายเรือนพื้นถิ่นไทย</p>	<p>3. จุดขยายผลการศึกษา</p> <p>สู่สหัฐวรรษใหม่</p>	<p>2549(2006) อรศิริ ,สิ่งแวดลอมสรรค์สร้างพื้นถิ่น</p> <p>2545(2002) อรศิริและคณะ, ภูมิปัญญาเรือนพื้นถิ่นไทย-ไท</p> <p>2543(2000) วีระ ,สถาปัตยกรรมในวัฒนธรรมข้าว</p> <p>2543(2000) ทิพย์สุดา เรือน+ไทย</p> <p>2542(1999) อคิน, ชุมชนแออัด</p>
<p>2542(1999) ICOMOS ,charter on the built vernacular</p> <p>2540(1997) Paul Oliver ,Encyclopedia of Vernacular Architecture of the world.</p> <p>2530(1987) สด. มช. ประชุมวิชาการสถาปัตยกรรมอีสาน</p> <p>2529(1986) สด.ศิลปากร ป.โท ประวัติศาสตร์ สถาปัตยกรรม / สถาปัตยกรรมไทยพื้นถิ่น</p> <p>2525(1982) วิวัฒน์ แปลและให้คำ “สถาปัตยกรรมพื้นถิ่น” จาก Vernacular architecture ของ Paul Oliver</p>	<p>2000</p> <p>2. จุดคั่นออกองค์ความรู้</p> <p>Post Modern (1945-1991)</p>	<p>2540(1997) วิโรฒและคณะ, หลากภูมิธรรมมา</p> <p>2538(1995) เขต, เรือนไทยภาคใต้</p> <p>2538(1995) อรศิริ ,บ้านและหมู่บ้านพื้นถิ่น</p> <p>2534(1991) อติและคณะ, การพัฒนารูปแบบสถาปัตยกรรม บ้านพักอาศัยในชนบทอีสาน</p> <p>2530(1987) สด. มหาวิทยาลัยขอนแก่น</p> <p>เอกสารประกอบการประชุมวิชาการสถาปัตยกรรมอีสาน</p> <p>2529(1986) วิวัฒน์, แนวทางการศึกษาสถา.พื้นถิ่น</p> <p>2525(1982) สมใจ, เรือนขภาคเหนือและเรือนชาวเขาฯ</p> <p>2525(1982) สถาบันเทคโนโลยีพระจอมเกล้าฯลาดกระบัง จัดทำหนังสือ “สถาปัตยกรรมไทยพื้นถิ่น” ในวาระฉลองกรุงรัตนโกสินทร์ครบ 200ปี</p>
<p>2519(1976) นักวิชาการไทยเข้าร่วมประชุม Indigenous Art and Architecture ที่มาเลเซีย</p> <p>2507(1964) Bernard Rudolfsky, นิทรรศการภาพถ่าย Architecture without architects</p> <p>2498(1955) ตั้ง คณะสถาปัตยกรรมไทย ม.ศิลปากร</p>	<p>1. จุดเริ่มต้น</p> <p>1950</p>	<p>2521(1978) อนุวิทย์ ,วิวัฒน์, เรือนลานาไทยฯ</p> <p>2519(1976) ฤทัย, เรือนไทยเดิม</p> <p>2514(1971) แสงอรุณ ,การอยู่ในบ้านแบบไทยเดิม</p> <p>2512(1969) อ้น, เรือนไทยแบบดั้งเดิม</p> <p>กรอบเวลาการศึกษา พ.ศ.2482(1939)-2549(2006)</p>
<p>ร.9(2489-2559)</p> <p>ร.8 2479-2489</p> <p>2482(1947) ตั้งคณะสถาปัตยกรรม จุฬาลงกรณ์ฯ</p> <p>ร.7 2468-2477 (1925-1935)</p> <p>ร.6 พระราชนัดดา “สถาปัตยกรรม” (1910-1925)</p> <p>ร.6 2453-2468 (1866-1910)</p> <p>ร.5 2411-2453 (1851-1866)</p> <p>ร.4 2394-2411 (1824-1851)</p> <p>ร.3 2367-2394 (1809-1824)</p>	<p>1950</p> <p>1900</p> <p>1850</p> <p>Modern</p>	<p>2482(1947) นารถ โพธิประสาท, สด.ในประเทศไทย</p>
<p>Enlightenment in Europe</p> <p>1750-1850 ปฏิวัติอุตสาหกรรมในยุโรป (1782-1809)</p>	<p>1800</p> <p>Pre-Modern</p>	
<p>เหตุการณ์ทางวิชาการด้านสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นในระดับสากลและประเทศไทย</p>	<p>การแบ่งช่วงเวลา ยุค / (ค.ศ).</p>	<p>ตัวอย่างบางส่วนเอกสารทางวิชาการด้านสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นในประเทศไทย</p>

คำย่อ VA: vernacular architecture ,Arch: Architecture, สด.: สถาปัตยกรรม หรือ สถาปัตยกรรมศาสตร์ ,ร.: รัชกาล

5. บทสรุป

จากการทบทวนการศึกษาด้านสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นทั้งในระดับสากลและประเทศไทยพบว่ามีความสนใจศึกษาสถาปัตยกรรมของชาวบ้านหรือวัฒนธรรมของกลุ่มชนที่ไม่ใช่ผลงานออกแบบของสถาปนิกในลักษณะของการดำรงอยู่ของผู้คนที่หลากหลายไม่ยึดติดกับบริบทสถานที่และกรอบการศึกษาแบบเดิม โดยมีความยืดหยุ่นไปตามบริบทที่เปลี่ยนแปลง เช่นในชนบท ในเมืองหรือประเด็นเฉพาะเป็นต้น หากพิจารณาตามลำดับเวลาพบว่า ประเทศไทยยังไม่มีวาระการทบทวนและวิพากษ์การศึกษาในวงกว้างเช่นเดียวกับบริบทสากล การสำรวจและสังมองค์ความรู้ครั้งนี้ทำให้มองเห็นประเด็น “จุดเปลี่ยน” อันเนื่องมาจากปัจจัยสำคัญที่เกี่ยวข้องและยังคงเห็น “จุดยืน” ในการศึกษาที่ปรากฏอย่างมีนัยสำคัญดังนี้

จุดเปลี่ยนสำคัญทางการศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นคือการปรับแนวทางการบูรณาการกับ สาขา มานุษยวิทยาในแนวทาง “นิเวศวัฒนธรรม” และต่อมาปรับเข้าสู่ความเป็นวิชาการในบริบทสากลที่เป็นส่วนหนึ่งของ “สิ่งแวดล้อมสรรค์สร้าง” จนกระทั่งไปสู่ “สิ่งแวดล้อมสรรค์สร้างพื้นถิ่น” ที่มองสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นเป็นส่วนหนึ่งในความหลากหลายแบบบูรณาการกับส่วนต่างๆ อันเกิดจาก “กฎบัตรมรดกวัฒนธรรมพื้นถิ่น (Charter on The Built Vernacular Heritage)” อีกทั้งเริ่มให้ความสำคัญกับสารานุกรมสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นโลก ปี ค.ศ. 1997 เพื่อใช้เป็นแนวทางและประเด็นการศึกษา

จุดยืนการศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นของประเทศไทย กว่า 36 ปีที่วงการวิชาการที่ผนวกเอาแนวทางการศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นใช้ในการเรียนการสอน และข้อเสนอทางวิชาการอย่างต่อเนื่อง โดยมีจำนวนงานศึกษาที่ให้นำหนักไปที่บ้านพักของชาวชนบท ถึงอย่างไรก็ตามในระยะหลังได้มีการศึกษาที่อยู่อาศัยในเมืองแต่ยังคงให้ความสนใจและให้ความสำคัญกับสถาปัตยกรรมของ “ชาวบ้าน” หรือเรียกได้ว่าให้ความสนใจกับความรู้อันเฉพาะด้านจากประสบการณ์ในแต่ละเรื่องที่ถูกสะสมจากผู้คน หรือเรียกว่า “Informal Knowledge” (Polanyi, 1966)

ในการศึกษานี้พบว่าขบวนการทบทวน ถกเถียงถึงแนวทางการศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นและการมองไปยังอนาคตสมควรจะเกิดขึ้นในวงวิชาการไทย เช่นเดียวกับบริบทสากลที่เกิดขึ้นและนำไปสู่แนวทางที่หลากหลายขึ้น เอื้อโอกาสทำให้เกิดแบบแผนทางวิชาการ อาทิเช่น สารานุกรมสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นไทย หรือทิศทางการศึกษาในบริบทไทย ขบวนการดังกล่าวควรจัดอย่างครอบคลุมทุกภาคส่วนของนักวิชาการและผู้มีส่วนเกี่ยวข้องเพื่อเกิดความชัดเจนของแนวทางการศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นในประเทศไทยต่อไป

กิตติกรรมประกาศ

ผศ.ดร.สุพิชชา ไตวิวิชัย และ ศ.อรศิริ ปาณินท์ อาจารย์ที่ปรึกษาผู้ให้คำชี้แนะเสมอมา, รศ.ดร.วิวัฒน์ เตมียพันธ์ ผู้ให้กำเนิดคำ “สถาปัตยกรรมพื้นถิ่น” และศ.อรศิริ ปาณินท์ ผู้สานต่อแนวทาง อีกทั้งนักวิชาการผู้บุกเบิกสืบสานและตั้งคำถามต่องานศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นในยุคถัดมา ศ.ดร.วีระ อินพิทักษ์ รศ.ชินศักดิ์ ตันตจิกร ผศ.ดร.อภิรดี เกษมสุข รศ.ดร.ระวีวรรณ โอฬารรัตน์ ผศ.ดร.ทรงยศ วีระทวีมาศ ดร.เกรียงไกร เกิดศิริ และอีกหลายท่านในภูมิภาคต่างๆ ที่ไม่ได้เอ่ยนาม อีกทั้งคุณภักบุตร ชาญสุวิทยานันท์ ผศ.ดร.ปुरुณ ขวัญสุวรรณ ผศ.ดร.นพดล ตั้งสกุล ผู้ให้คำแนะนำเกี่ยวกับเอกสารสำคัญและคุณ อิชฎี ปักกันต์ธรในการแลกเปลี่ยนความคิดและผลักดันเสมอมา ดร.นันทวรรณ ม่วงใหญ่เป็นที่ปรึกษาด้านภาษาอังกฤษ

บรรณานุกรม

ภาษาไทย

- Horayangkura, Vimolsiddhi and the others. (1993). **Satanapap pon khan wichakarn Saka Sathapattakam Nai Pratet Thai.** (In Thai) [The status of Academic Outputs in Architecture in Thailand]. BKK: National research council of Thailand.
- Inpuntung, Vira (2004). **Sathapattakam Nai Wattana Tham Koa.** (In Thai) [Vernacular Architecture in Rice Culture]. BKK: Faculty of Architecture, Silpakorn University
- Panin, Ornsiri. (Eds) **Local wisdom in House, communities, and cultural ecology for sustainable living of Thai people in Western Region.** (In English), BKK: Faculty of Architecture, Silpakorn University.
- Oranratmanee, Rawiwan. (2009). **Sathapattakam Phuntin Kan suk sa vijai Lae patipat wichacheep Sathapattakam.** (In Thai) [Vernacular Architecture: Architectural Education, Research and Practice] Arch journal Issue 2009 (8), 56-66
- Panin, Ornsiri and the others (2002). **Pramern Satanapap Thai suk sa saka Sathapattakam Silpakam lae Huttakam** (In Thai) [The Evaluation of the status of Thai studies in Architecture, Art, and Crafts]. BKK: Faculty of Architecture, Silpakorn University.
- Panin, Ornsiri. (2006). *“Kan anurak lae pattana thongthin yang yung yuen”* (In Thai) [Sustainable Local Heritage Conservation: The Transdisciplinary Approach]” Rattanachaiyanon, Russamee. (Eds.) **Proceeding of International Conference: Sustainable Local Heritage Conservation: The Transdisciplinary Approach and ICOMOS Thailand Annual Meeting 2006.**
- Pimonsatien, Yongthanit. (2005) **Si Sip Pee lung Venice charter.** (In Thai) [40th years after Venice charter]. Rattanachaiyanon, Russamee. (Eds.) Proceeding Scientific Seminar on 2 Decade of ICOMOS Thailand: cultural heritage Conservation Towards Thailand Charter on Conservation and ICOMOS Thailand Annual Meeting 2005 25-26 November 2005.
- Rabibhadana, Akin. (1999). **Chumchon aae aad oong Khwam ru kub Khwam pen jing.** (In Thai) [Slums: knowledge and truth]. BKK: The Thailand Research Fund.
- Sateinnam, Tanit and Tungsakul Nopadol. (2014). *“Hok Krabuantat Naikan sukka Sathapattakam Phuntin (In Thai) [Six Paradigms in the Vernacular Architectural Study]”*. **Najua: Sathapattayakam Kanokbab lae Sapapwatlom [Najua: Architecture Design and Built Environment]** (28), 265-278
- Srisuro, Wiroj. (2000). *“Sathapattakam Phuntin Nun Samkhan chanai. (In Thai) [The Importance of Vernacular Architecture]”*. Tundikul, Chinasak (Eds) **Khwam Lak Lai khong Ruen Phuntin Thai.** (In Thai), Bangkok: Faculty of Architecture, Silpakorn University.
- Tewakul Taweepransiporn, Piyalada. (2014). **Kham Kwamkhit Sathapattayakham.** (In Thai) BKK: Li-zen.
- Temiyapan, Wiwat. (1987). **Naew Tang Karn Suk sa Sathapattakam Phuntin** (In Thai) [The approach of Vernacular Architecture study in Thailand] Heng rasamee, Thiti (Eds) **Sathapattakam Isan.** (In Thai) Khonkaen: Faculty of Architecture, Khonkaen University.
- Tovivich, Supitcha. (2000). **Occupied Spaces and Material Used in Urban Poor Houses.** (In English) Master in Architecture of Architecture, Silpakorn University.

- Temiyapan, Wiwat. (2016). **Sapap wadlom thongthin Thai.** (In Thai) [**The Importance Knowledge of local environment in Thailand**] Kietpaiboon, Komsan. (Eds.) Sathapattakam Phuntin (In Thai). BKK: Triple group.
- Wiboonsawad Handerson, Wanee. (1977) **Silpakhampunthin.** (In Thai) [**Folk Art and Crafts**] Borankadee (Archaeology). 7(2), 4-15
- Wongwipak, Chanan (1989). **Niwes wattatham.** (In Thai) [**Cultural Ecology**]. BKK: Silpakorn University

ภาษาอังกฤษ

- Asquith, Lindsay and Vellinga, Marcel. (2006). **Vernacular Architecture in the Twenty-First Century.** USA: Taylor&Francis.
- Rudofsky, Bernard. (1964). **Architecture without architects: A short introduction to non-pedigreed Architecture,** Doubleday & Company, Garden City, New York.
- Alsayyad, Nezar. (2006). “*Foreword*” in **Vernacular Architecture in the Twenty-First Century.** USA: Taylor&Francis: xvii-xviii.
- Oliver, Paul. (1997). **Encyclopedia of Vernacular Architecture of the world.** Cambridge: Cambridge University Press.
- Oliver, Paul. (2006). “*Afterword; Raising the roof*”. in **Vernacular Architecture in the Twenty-First Century.** USA: Taylor & Francis: 265-268
- Rapoport, Amos. (1969). **House form and culture.** USA: Prentice-Hal, Inc.

เว็บไซต์

- Hayward. M.E. (1981). **Urban vernacular Architecture in Nineteenth-century Baltimore.** Retrieved August 16, 2017, from www.journals.uchicago.edu/doi/pdfplus/10.1086/496001
- Princess Maha Chakri Sirindhorn Anthropology Centre (2016). **Built Environment.** Retrieved Junly 21, 2016, from www.sac.or.th./database/anthropology-concept.
- Polanyi Michael. (1966). **Informal knowledge,** from William H. Zaggale ,The Rise of Informal Knowledge and the Teacher’s Evolving Role. Retrieved June 26, 2018, from <https://etcjournal.com/2011/06/15/the-rise-of-informal-knowledge-and-the-teachers-evolving-role/>

